

УДК 323.22:321.7(437.1/2)

Специфіка демократичних транзитів у постсоціалістичних країнах (на прикладі Чеської Республіки)

Наталія Марадик,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Ужгородського національного університету

Стаття присвячена аналізу процесу переходу до демократії в Чеській Республіці. З'ясовано, що успішний перехід до демократії в Чеській Республіці був зумовлений не лише чинниками політико-культурного характеру, а й вдалою інституційною інженерією чеських реформаторів. Доведено, що процес консолідації демократії в Чеській Республіці не є остаточно завершеним, оскільки на заключній стадії знаходиться етап консолідації громадянського суспільства.

Ключові слова: демократія, перехід до демократії, лібералізація, демократизація, консолідація демократії, інституційний дизайн, Чеська Республіка.

The process of transit to democracy in the Czech Republic is analyzed in the article. The successful transition to the democracy in the Czech Republic was caused not only by the political and cultural factors but also by the efficient institutional engineering of the Czech reformers. It is proved that the process of the democracy consolidation in the Czech Republic is not finished, as the phase of the civil society consolidation is still on the final stage of the development.

Keywords: democracy, transition to democracy, liberalization, democratization, democracy consolidation, institutional design, Czech Republic.

Процес трансформації соціально-економічної та політичної систем в країнах Центрально-Східної Європи, що розпочався на зламі 1980-1990-х років не має аналогів у світовій практиці. Колишні соціалістичні держави продемонстрували менше ніж за десятиліття вражаючі успіхи на шляху формування демократії та ринкової економіки. Для проходження аналогічного шляху низці країн Заходу довелося очікувати багато

десятиліть. Саме тому досвід постсоціалістичних суспільств є надзвичайно інформативним, з теоретичної точки зору, для науковців, і корисний для застосування у політичній практиці, певною мірою і в Україні.

„Взірцевою” – щодо змістовного спрямування та практики реалізації реформ – у середовищі більшості транзитологів прийнято вважати Чеську Республіку, хоча на початку 2000-х років виокремилась значна група скептиків щодо вірогідності так званого „чеського дива”. На нашу думку, Чеську Республіку можна з впевненістю віднести до незначної кількості держав постсоціалістичного простору, яким вдалося досягти основної мети політичної трансформації – консолідувати демократію як політичний режим. Наразі у Чехії існують основні інституційні атрибути демократії – демократичні вибори, багатопартійність, громадянське суспільство, відносно незалежні засоби масової інформації, забезпечено парламентську відповідальність уряду, додержання прав і свобод особи та громадянина.

Зрозуміло, що унікальність чеського, як і будь-якого іншого досвіду, вимагає відповідну наукову обережність у проведенні порівняльних паралелей та безпосереднього врахування його при аналізі політичного досвіду іншої країни. Однак заслуговують на увагу апробовані в Чеській Республіці принципи та методи вирішення соціально-економічних, національних та політичних проблем, що існували упродовж 1990 - на початку 2000-х років.

Вивчення досвіду Чеської Республіки дозволить Україні уникнути стандартних політичних ризиків і негативних наслідків, які можуть виникнути в результаті розбалансування форм правління і неврахування загальних тенденцій становлення демократії. Водночас, цей досвід (приспосований до українських реалій) сприятиме запозиченню позитивних інституційних змін, механізмів становлення стабільної партійної системи та утвердження функціонального громадянського суспільства.

У ході дослідження встановлено, що наразі вітчизняними та зарубіжними вченими накопичено незначний фактичний матеріал і проведено його узагальнення з окремих аспектів проблеми. Зарубіжні та вітчизняні науковці зосередили свою увагу в першу чергу на встановленні певних закономірностей переходу до демократії в Чеській Республіці. З’ясовано, що значну увагу вчені присвятили аналізу соціально-економічних та політичних передумов лібералізації посттоталітарного політичного режиму, натомість проблеми інституціоналізації демократичної моделі політичної системи та особливості процесу консолідації демократії у Чеській Республіці досліджені лише частково [1-5;9-14;16]. Як бачимо, в сучасній історіографії існує певна лакуна з ряду проблем: потребують вивчення особливості трансформації посттоталітарного режиму в демократичне суспільство; недостатньо досліджені шляхи розв’язання політичних, соціальних та економічних проблем, що супроводжували демократичний процес у Чеській Республіці; бракує систематизованого

переліку факторів, які забезпечили успішність переходу до демократії в Чеській Республіці.

Саме тому метою цієї статті є визначення та аналіз основних передумов та факторів процесу переходу до демократії в Чеській Республіці. При цьому автор виходить із припущення, що перехід від посттоталітарного до демократичного режиму в Чеській Республіці відбувся згідно класичної схеми демократичного транзиту, яка передбачає проходження трьох послідовних етапів – лібералізацію політичного режиму, оновлення політико-інституціональної моделі державної влади й закріплення демократичних норм та процедур. І при тім, успішний перехід до демократії в Чеській Республіці був зумовлений не лише політико-культурними факторами, яким у сучасній політичній науці відводиться ключова роль, а й ефективним вибором інституційного дизайну країни.

Перш за все варто відзначити, що трансформація тоталітарно-авторитарних режимів в демократичні у більшості країн Центрально-Східної Європи пройшла через класичних три етапи: підготовчий (лібералізація), етап прийняття рішень (демократизація) та фазу адаптації (консолідації або утвердження демократії) [15]. Головною ознакою цієї концептуальної моделі є те, що кінцевою метою політичної трансформації неодмінно має бути становлення демократичного політичного режиму. Така модель ідеально підходить для Чеської Республіки, в якій процес транзиту завершився саме встановленням функціонального демократичного режиму. Однак у цій країні не можна чітко розмежувати фази лібералізації та демократизації, оскільки реконструкція владних інституцій розпочалася ще в ході „оксамитової революції”.

Еволюція посттоталітарного режиму в Чехословацькій Соціалістичній Республіці мала наслідком лібералізацію, проявами якої була активізація суспільно-політичного життя країни та послаблення тоталітарних тенденцій. Події „оксамитової революції” 1989 року були зумовлені низкою факторів ендегенного та екзогенного характеру. Серед них варто виділити дезінтеграцію та послаблення політико-правової системи країни у результаті відходу КПЧ від принципу монолітної єдності. Окрім цього, події, які поклали початок демократичній трансформації державної та суспільно-політичної системи, відбувався в таких міжнародних умовах, і на цьому варто наголосити, які були найсприятливішими у всьому ХХ столітті. Радянський Союз зайняв нейтральну позицію, на відміну від 1968 року, і залишив все на розсуд внутрідержавного керівництва. Однак, безсумнівним є той факт, що чехів та словаків ніхто не визволив ззовні, вони зробили це самостійно. І вирішальну роль тут відіграли структури народжуваного громадянського суспільства, програми якого орієнтувалися на плюралістичну парламентську демократію.

Слід відмітити, що процес переходу до демократії у Чеській Республіці характеризується певними особливостями, зумовленими історичним досвідом, традиціями та політичною культурою. Чехословаччина стала однією з небагатьох країн Центрально-Східної Європи, яка в процесі перетворень не використовувала авторитарні інструменти у політичній практиці. У даній державі не було перехідного періоду, відбувся миттєвий перехід від посттоталітаризму до демократії. Водночас, володіючи високим рівнем демократичної економічної та політичної культури, вона стартувала в напрямку реформ однією з останніх у своєму регіоні [7, с.126].

Унікальним в практиці транзитології є і те, що Чехословаччина в ході демократичного транзиту розпалася на два суверенні державні утворення – Чеську й Словацьку республіки. Однак цей факт не завадив успішному утвердженню демократії в Чеській Республіці. Навпаки – мирне, конституційно-договірне припинення чехословацької федерації відіграло важливу роль у прискоренні демократизаційних процесів, закінченні перехідного періоду та перетворенні Чехії в стандартну європейську державу.

Забезпечення сталості функціонування демократичного політичного режиму у Чеській Республіці було обумовлено низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів. До об'єктивних чинників варто віднести, передусім, наявність історичних передумов для становлення демократії. Чехію вважають єдиною країною Центральної Європи, яка мала достатньо тривалий та успішний досвід демократичного розвитку в рамках існування Чехословацької Республіки, тому під час і після „оксамитової революції” для чехів демократія сприймалася як єдина можлива альтернатива суспільного розвитку. Даний факт сприяв відродженню в Чеській Республіці у 1990-х роках демократичної політичної культури, свідченням чого є прийняття більшістю населення та елітою демократичних цінностей як основи організації суспільно-політичного життя та управління державою і негативне ставлення до недемократичних форм правління.

Суб'єктивним фактором успішних перетворень в Чеській Республіці можна вважати спроможність чеської політичної еліти запобігти на початку 1990-х років політико-управлінській кризі. Політична еліта Чеської Республіки сконсолідувалася навколо пріоритетів державної політики, що стало основою для успішних перетворень у соціально-політичній сфері. Двадцятирічний досвід показав, що нова політична система здатна до подолання суспільно-політичних криз без загрози демократичному порядку. Комплекс цих факторів дає підставити стверджувати, що повернення до тоталітарно-авторитарних тенденцій у Чеській Республіці є неможливим.

Конституційна система Чеської Республіки побудована таким чином, щоб сприяти на інституційному рівні зміцненню демократії і перешкоджати зловживанню владними повноваженнями. Конституція та ряд інших нормативних актів сформували в Чеській Республіці форму правління,

котра, з огляду на класичну доктрину, класифікується як парламентська республіка, заснована на принципі розподілу влади та системі стримувань і противаг [5, с.156]. Утвердженню інституту парламентаризму в Чехії сприяла і позиція політичних еліт. Нова чеська політична еліта вважала, що сильний президент може послабити розвиток демократичного процесу і спричинити відродження автократичних тенденцій. Саме тому Конституція Чеської Республіки була спрямована насамперед на недопущення концентрації влади в руках одноосібного лідера-автократата. Вона передбачала формування сильного парламенту, який сприяв би консолідації виконавчої влади. Дизайн легіслатури Чеської Республіки передбачає, в першу чергу, можливість запобігання політичним кризам та розвитку системних партій, здатних перебрати на себе через управління урядом політичну відповідальність за державні справи.

Встановлено, що більшість важелів влади знаходиться в керівників політичних партій, які займають домінуючі позиції у законодавчому органі. Вся повнота законодавчої влади належить парламенту, а центром виконавчої влади є уряд. Президент є гарантом Конституції, загальнонаціональним авторитетом, але аж ніяк не главою виконавчої влади, який визначає політичний курс держави й несе відповідальність за його здійснення.

Досвід Чеської Республіки ще раз підтверджує необхідність чіткого правового регулювання діяльності парламенту, впорядкування його взаємовідносин з урядом та президентом. Крім того, чеська практика засвідчує, що пропорційно-мажоритарна система виборів до парламенту, а також партійний підхід до формування парламентської більшості та створення нею коаліційного уряду є цілком виправданими і відіграють позитивну роль у розбудові демократичної держави.

У системі демократичного правління ЧР значна роль належить місцевому самоврядуванню. Реформування місцевого самоврядування стало упродовж 1990-х - на початку 2000-х років одним із головних пріоритетів чеської політичної еліти. У Чеській Республіці політичні сили і громадянське суспільство дійшли до консенсусу у питанні розподілу компетенцій і ресурсів місцевого самоврядування та адміністративно-територіального поділу країни. Реформатори законодавства про місцеве самоврядування відійшли від „локального романтизму” початку 90-х років ХХ століття, відповідно до якого місцеве самоврядування розглядалося, насамперед, як політичне утворення, до сприйняття цього інституту як центру надання громадських послуг та покращення якості життя населення. Питання законодавчого оформлення місцевого самоврядування вже не є на порядку денному, тому є підстави стверджувати, що процес локального врядування наблизився за суттю до подібного в інших європейських країнах, і має за мету, насамперед, вирішення проблем щоденної життєдіяльності громади. Останні два десятиліття показали у Чеській Республіці незвичайно м'який перехід до відносно стабільної

системи місцевого та регіонального управління. Як результат, Чехія продемонструвала високий потенціал реформування публічного управління на засадах субсидіарності та партнерства[6, с.137].

Можна з впевненістю стверджувати, що партійна система Чеської Республіки є консолідованою. Підставою для такого висновку можуть слугувати наступні факти:

- упродовж останнього десятиліття ХХ - на початку ХХІ століть у республіці були проведені „без насилля згори чи знизу” чотири виборчі кампанії Палати депутатів парламенту (1996 р., 1998 р., 2002 р., 2006 р.);

- не було засвідчено ознак виборчих мапіпуляцій під час національних кампаній;

- конкуруючі політичні табори визнавали легітимним перехід влади один від одного. Фактично в Чехії ситуація склалася таким чином, що відбувається циклічна зміна двох основних конкуруючих партій – ГДП та ЧСДП. Причому передача влади відбувається в легітимній формі, тобто партія-переможець формує парламентську коаліцію, а програвша сторона переходить у конструктивну опозицію;

- є відсутніми позасистемні „ворожі” впливові політичні партії. Зазвичай у постсоціалістичних країнах таку позицію займають комуністичні партії, однак КПЧМ не є антисистемною політичною партією. Упродовж 1990-х років вона поступово трансформувалася у європейську партію, яка сповідує демократичні цінності і співпрацює з іншими суб'єктами партійного життя в рамках демократичної політичної системи.

У Чеській Республіці вже на початку 90-х років ХХ століття утвердилися принципи політичного плюралізму, які посприяли успішному переходу від однопартійності до багатопартійності. Становленню стабільної партійної системи сприяли, насамперед, вибір ефективної моделі правового регулювання функціонування політичних партій та здатність чеської політичної еліти вирішувати політичні проблеми згідно з демократичними принципами, тобто за допомогою консенсусу і в рамках правового поля [14]. Чеські законодавці змогли сформувати такі правила, що забезпечили чіткий механізм відокремлення діяльності політичних партій від великих бізнесових груп, сприяють недопущенню надмірної фрагментації партійної системи та зміцненню найбільш впливових політичних суб'єктів – Громадянської демократичної партії та Чеської соціал-демократичної партії, які упродовж десяти років є головними суперниками на виборах. Однак вони не є настільки потужними, щоб у Чехії сформувалася двопартійна система, адже без підтримки інших суб'єктів партійного життя вони не можуть самостійно сформувати уряд.

Водночас варто зауважити, що процес консолідації громадянського суспільства в Чеській Республіці ще не завершився, оскільки простежуються негативні тенденції, що заважають цьому. Однак очевидним є те, що інституціональна модель громадянського суспільства, яка утвердилася в Чеській Республіці упродовж 1990-х - на початку 2000-

х років є ефективною. Інститути громадянського суспільства виконують свою основну функцію – артикулюють інтереси громадян. У свою чергу населення позитивно ставиться до філософії та інститутів громадянського суспільства.

Успішність процесу інституціоналізації громадянського суспільства в Чеській Республіці була пов'язана у першу чергу з політико-культурними чинниками. Адже для чехів лібералізм, плюралізм і демократія були звичними явищами починаючи з Австро-Угорської імперії і до початку Другої світової війни і, звісно, залишили відповідний відбиток на традиціях громадянської взаємодії [13, s.255]. Саме тому у 1990-х роках в цій країні не стояло питання щодо заснування громадянської культури, потрібно було лише реставрувати її.

Потенційні можливості для забезпечення сталості функціонування громадянського суспільства в Чеській Республіці є досить високими, однак перспективи його розвитку залежать, насамперед, від еволюції соціально-політичної системи Чеської Республіки, включно від змісту державної політики щодо неурядового сектору, а також, відповідно, від позиції його основних гравців.

Варто пам'ятати і те, що становлення зрілого громадянського суспільства є справою не одного року і потребує перевірки часом. Як показує емпіричний досвід, країна, у якій існує життєздатне громадянське суспільство, має реальні шанси і надалі залишитися демократією. Тому Чеська Республіка в цьому аспекті може з оптимізмом дивитися у майбутнє.

Таким чином, автор вважає, що здійснений аналіз процесу переходу до демократії в Чеській Республіці охопив найбільш актуальні проблеми демократичних перетворень в цій країні. Водночас, окреслене коло науково-дослідних завдань не є вичерпним, позаяк за його межами залишилися такі важливі аспекти демократизаційних процесів, як соціально-економічне реформування, дослідження проблем розвитку зовнішньополітичного курсу Чеської Республіки, що є перспективним предметом для подальших наукових розвідок.

Література:

1. **Калинина И.** Правовой статус Президента Чешской республики: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.02 / Ирина Калинина. – М., 2000. – 185 с.
2. **Кіцила Л.** Зовнішньополітичні аспекти реалізації курсу Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу: дис. ... кандидата політ. наук: 23.00.04 / Лідія Кіцила. – Львів, 2004. – 190 с.
3. **Колесников В.** Трансформация политической системы Чехословакии (вторая половина 1980-х - нач. 1990-х гг.): автореф. дисс. на на соискание

ученої ступені канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Владимир Колесников. – Воронеж, 1996. – 18 с.

4. **Корсак Р.** Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991-2005 рр. / Роман Корсак. – Ужгород: Гражда, 2007. – 208 с.

5. **Лемак В.** Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації / Василь Лемак. – Ужгород: „Ліра”, 2002. – 248 с.

6. **Лендъел М.** Вибір інституційного дизайну публічної влади як фактор консолідації демократії в країнах Центральної та Східної Європи (на прикладі Чеської Республіки) / Мирослава Лендъел, Наталія Петрушка // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – №5 (61). – С. 135-140.

7. **Марадик Н.** Особливості процесу переходу до демократії в Чеській Республіці / Наталія Марадик // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Вип. 13: Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.Вегеш (гол. ред.), В. Андрущенко, О. Бабкіна та ін. – Ужгород: Видавництво УжНУ „Говерла”, 2009. – С. 125-128.

8. **Марадик Н.** Становлення і розвиток парламентаризму в Чеській Республіці / Наталія Марадик // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип.19. – С.457-475.

9. **Приходько В.** „Нижня революція” в Чехословаччині та формування нової внутрішньої політики країни / Володимир Приходько. – Ужгород : Госпрозр. ред. – вид. відділ ком. інф, 1999. – 96 с.

10. **Шимов Я.** История формирования и особенности многопартийной политической системы в Чешской Республике в конце XX - начале XXI вв.: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 „Всеобщая история” / Ярослав Шимов. – М., 2003. – 20 с.

11. **Щербакова Ю.** Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии (конец 80-х - 90-е годы XX в.): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: : спец. 07.00.03 „Всеобщая история” / Юлия Щербакова. – М., 2004. – 18 с.

12. **Юрійчук Ю.** Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 – середина 1990-х рр.): дис. кандидата іст. наук: 07.00.02 / Юрій Юрійчук. – Чернівці, 2000. – 188 с.

13. **Cabada L.** Politický systém České republiky. Historie a současnost / Ladislav Cabada, Karel Vodička. – Praha : Portál, 2007. – 374 s.

14. **Fiala P.** Česká republika: transformující se nebo konsolidovaný politický systém? Pokus o aplikaci obecných kritérií a indikátorů konsolidace na český

případ [Електронний ресурс] / Petr Fiala // Středoevropské politické studie. –2001. – № 3. – Режим доступа до журналу : <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=93>

15. **O'Donnell G.** Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspective / Guillermo O'Donnell, Philip Schmitter, Lorenz Whitehead. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.

16. **Šafaříková V.** Transformace české společnosti, 1989-1995 / Vladislava Šafaříková. – Brno: Doplněk, 1996. – 299 s.